

فصلنامه مطالعات سیاسی جهان اسلام (علمی - پژوهشی)

سال پنجم، شماره (۱۹)، پاییز ۱۳۹۵

تحلیل پیامدهای منطقه‌ای ژئوپلیتیک شیعه در دوران پساصدام

رضا التیامی نیا

استادیار گروه علوم سیاسی دانشگاه یاسوج

محمد نظری*

دانشجوی کارشناسی ارشد جغرافیای سیاسی دانشگاه شهید بهشتی تهران

حسین خالدی

دانشجوی دکتری جغرافیای سیاسی خوارزمی تهران

مراد دلالت

کارشناسی ارشد جغرافیای سیاسی دانشگاه خوارزمی تهران

چکیده

موضوع ژئوپلیتیک را رفتار گروه‌های انسانی متشکل نسبت به یکدیگر بر پایه جغرافیا، قدرت و سیاست تشکیل می‌دهد. امروزه شیعه موضوعی ژئوپلیتیکی شده است، زیرا نقطه ثقل جغرافیایی شیعیان، مناطقی است که بر روابط قدرت در سطح منطقه و جهان تأثیرگذار است. از ۱/۵ میلیارد مسلمان جهان، ۱۰-۱۵ درصد آن‌ها شیعه هستند. در دوران پساصدام، حصر سیاسی - اجتماعی شیعیان کشور عراق پایان یافت و امروزه آینده این کشور با مسأله شیعه گره خورده است. سؤالی که در این مقاله مد نظر قرار گرفته، عبارت است از: «تحوالات ژئوپلیتیک تشیع در دوران پساصدام چه پیامدهایی را در سطح منطقه در پی داشته است؟» نوعی تحقیق کتابخانه‌ای و روش تحقیق به صورت توصیفی - تحلیلی است. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که با قدرت‌یابی شیعیان عراق، آن‌ها امکان دگرگون کردن چشم‌انداز سیاسی عراق را پیدا کرده‌اند و این مسأله به‌طور قابل ملاحظه‌ای بر آینده شیعیان سایر کشورها اثرگذار خواهد بود. در دوران پساصدام، قدرت معنویت و نقش مذهب در حیات تشیع عراق، پیامدهای گسترده‌ای، نه فقط برای توسعه سیاسی آینده عراق، بلکه برای تحولات مذهبی آینده خاورمیانه در پی داشته است که موازنه قدرت را به نفع شیعیان بر هم زده است.

واژگان کلیدی: انقلاب اسلامی ایران، ژئوپلیتیک، ژئوپلیتیک شیعه، تشیع، فروپاشی رژیم بعثی عراق.

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۴/۱۱/۱۱ تاریخ پذیرش نهایی: ۱۳۹۵/۴/۲۲
نویسنده عهده‌دار مکاتبات: mohamadnazari72@yahoo.com

۱- مقدمه

کشور عراق به دلایل گوناگون، از جمله قرار گرفتن در منطقه استراتژیک خاورمیانه و نیز برخورداری از معادن غنی و مهم‌تر از همه ذخایر فراوان نفت همواره مورد توجه قدرت‌های بزرگ و نیز هجوم استعمارگران بوده است. (رضایی، ۱۳۸۲: ۱۳۹). پیچیدگی و تنوع در ترکیب و ساختار جمعیتی عراق، شکاف‌های مترکم و متداخلی را در ابعاد قومی و مذهبی در این کشور رقم زده است. در تقسیم‌بندی دینی - مذهبی، جامعه عراق از گروه‌های شیعه، سنی، مسیحی، ایزدی، شبک و صائبی تشکیل شده است. به‌لحاظ قومی جامعه عراق ترکیبی از گروه‌های قومی کُرد، عرب و اندکی ترکمن است. (مقصودی، ۱۳۸۴: ۱۴۷) از کل جمعیت عراق ۶۰٪ شیعه، ۳۳٪ سنی و مابقی را سایر اقلیت‌ها تشکیل می‌دهند. (کیسین، ۱۳۸۱: ۱۷۰) با این وجود، در طول چند قرن گذشته فرصتی برای نقش‌آفرینی شیعه در عراق وجود نداشته است. (فرجی‌راد، ۱۳۸۳: ۷۶) هرچند شیعیان عراق، چه از نظر تعداد و چه از نظر تأثیر فکری - ایدئولوژیکی، مهم‌ترین گروه شیعی در جهان عرب به شمار می‌آیند؛ در گذشته به‌استثنای دوران خاندان آل‌بویه، در قرن چهارم هجری که تشیع را در بین‌النهرین سفلی مستقر کردند، جمعیت‌های شیعه همواره تحت سلطه قدرت سیاسی سنی‌های حاکم بر بغداد می‌زیسته‌اند. واقعیت این است که در دوران عثمانی، انگلیسی‌ها، هاشمی، لائیک‌های ناسیونالیست و بعثی‌ها، شیعیان به فراموشی سپرده شده بودند. از دهه ۱۹۷۰ به بعد صدام حسین وقتی نتوانست زمام امور حوزه علمیه نجف را در اختیار بگیرد، سیاست اصلی خود را در جهت محدود ساختن حوزه علمیه قرار داد و به بهانه اخراج ایرانیان، بخش عمده‌ای از نیروهای علمی ساکن در نجف را از این کشور اخراج کرد. با این حال تا انقلاب اسلامی، دولت عراق می‌کوشید، سیاست تهدید و تطمیع خود را در قبال حوزه نجف حفظ کند. تمام این ملاحظات با پیروزی انقلاب اسلامی ایران دگرگون شد، رهبران عراق تهدیدی جدی را احساس کردند و بیم آن می‌رفت که این تحول منطقه‌ای نه تنها جمعیت شیعی جنوب را وادار به شورش کند، بلکه تمام عراق را با انفجار مواجه سازد. روی هم رفته در زمان قبل از سقوط صدام، شیعیان عراق به نوعی در حصر سیاسی و اقتصادی بویژه بعد از پیروزی انقلاب اسلامی ایران بودند و جلوی فعالیت‌های سیاسی آن‌ها گرفته شده بود. اکثر فعالان سیاسی به خارج از کشور عراق مهاجرت کردند و سایر شیعیان نیز به شدت سرکوب شدند. (سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، ۱۳۸۷: ۱۹۸-۱۹۶)

در ۲۰ مارس ۲۰۰۳ / ۲۹ اسفند ۱۳۸۱، ایالات متحده آمریکا با متحدانش به عراق حمله کردند. با سقوط صدام، نقش شیعیان و مرجع دینی آن‌ها آیت‌الله سیستانی به صورت عینی احساس می‌شود. با توجه به موقعیت کنونی شیعیان در دستگاه اجرایی کشور، آن‌ها می‌توانند در آینده بیشترین تأثیرگذاری را در مناسبات داخلی و خارجی عراق ایفا نمایند. پس از فروپاشی دولت عراق، حصر سیاسی و اجتماعی شیعیان این کشور پایان یافت و امروزه آینده عراق با مسأله شیعه

گره خورده است. اکنون شیعه در عراق یک عامل ژئوپلیتیک داخلی محسوب می‌شود، زیرا آن‌ها دیگر نمی‌پذیرند که یک اقلیت مطرود تلقی شوند. شیعه در عراق یک عامل ژئوپلیتیکی خارجی نیز به حساب می‌آید، زیرا که می‌تواند در آینده سیاسی حکومت‌های سنی حاکم بر حوزه‌های نفتی و به‌طور کلی کشورهای عربی تأثیرگذار باشد. عراق نخستین کشور عربی است که آشکارا شیعی شده است. (همان: ۲۰۰) می‌توان ادعا کرد که شیعیان عراق و مراجع آن‌ها می‌توانند مهم‌ترین بازیگران در تاریخ خاورمیانه مدرن باشند و دولت این کشور می‌تواند با کمک مراجع شیعی در کنار ارائه خدمات اجتماعی به مردم خود به عنوان کاتالیزور تغییرات دموکراتیک در کل منطقه مطرح شوند. (Gerecht, 2004: 18) به اعتقاد برخی از صاحب‌نظران غربی، حساسیت آموزه‌های ایدئولوژیکی شیعه زمانی بیشتر خواهد شد که موقعیت‌های ژئوپلیتیکی شیعه هم در نظر گرفته شود. ژئوپلیتیک شیعه به مفهوم امتداد جغرافیایی شیعه در کشورهای مختلف خاورمیانه بزرگ با هارتلند ایران است. (فاضلی‌نیا، ۱۳۸۵: ۱۱۶) با نگاهی به شرایط اقتصادی - سیاسی و جمعیتی شیعیان در منطقه، اغلب آن‌ها در وضعیت نابسامان اجتماعی زندگی می‌کنند، به نحوی که حتی از داشتن یک زندگی معمولی محروم گشته‌اند، در بیشتر این مناطق با شیعیان همانند شهروند درجه دوم رفتار می‌شود و اقلیت غیر شیعی همواره شیعیان را در معرض انزوا قرار داده‌اند. همین محرومیت‌های همه‌جانبه‌ای که بر شیعیان منطقه اعمال می‌شود، به اعتراض این اقلیت مذهبی انجامیده است. این اعتراض‌ها که به دنبال بالا رفتن سطح آگاهی اجتماعی متبلور شده‌اند، روز به روز ابعاد گسترده‌تری به خود می‌گیرد. در این راستا تحولات منطقه‌ای و بین‌المللی، تأثیر فراوانی در استمرار این حرکت‌ها داشته‌اند. (متقی‌زاده، ۱۳۸۴: ۲۰۳) یکی از این تحولات مهم، فروپاشی رژیم بعثی عراق بوده است. با توجه به اینکه مؤلفه‌های مثبت جغرافیایی شیعیان منطقه، ظرفیت‌های بالقوه فراوانی برای ایفای نقش آن‌ها فراهم آورده است؛ تأثیر احیای شیعی در عراق بر کشورهای منطقه می‌تواند ظرفیت‌های بالقوه را بالفعل سازد و منافع کشورهای منطقه و به تبع آن منافع قدرت‌های غربی را به مخاطره اندازد. (تقی‌زاده داوری، ۱۳۸۳: ۱۷۸) جمعیت شیعه عرب از نظر استراتژیک در قلب بزرگ‌ترین منطقه نفت‌خیز خاورمیانه و در عرض شاهراه‌های نفتی خلیج فارس قرار دارند، با توجه به این موضوع، فولر در کتاب «شیعیان عرب، مسلمانان فراموش شده»، بیان می‌کند که از بُعد نظری، شیعیان عرب به همراه ایران می‌توانند بیشتر منابع نفتی خلیج فارس را تحت کنترل خود درآورند. (فاضلی‌نیا، ۱۳۸۵: ۱۸) هم‌اکنون پیامدهای توانمندسازی شیعیان در عراق به‌طور اجتناب‌ناپذیری از مرزهای این کشور فراتر رفته و منطقه گسترده‌ای از لبنان تا پاکستان را در بر گرفته است. ورود شیعیان عراق به فضای سیاسی، الگوی تازه‌ای را در کنار الگوی شیعی ایران پدید آورده است. هم‌اکنون در خاورمیانه، حکومت جمهوری اسلامی ایران، گروه‌ها و شخصیت‌های شیعی عراق و حزب‌الله لبنان به عنوان نیروهای عمده شیعه در منطقه خاورمیانه مطرح هستند. عراق از تمامی جهات، مرکز اصلی و کانون تشیع عرب

بوده است. در حال حاضر نیز شیعیان این کشور به قدرت سیاسی و متناسب با جایگاه اکثریتی خویش دست یافته‌اند، می‌توانند بتدریج موقعیت خود را به عنوان مرکز تشیع عربی باز یابند. (سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، ۱۳۸۷: ۲۳۸) با حمله آمریکا به عراق ادبیات مرتبط با ژئوپلیتیک تشیع گسترش زیادی یافت که ناشی از ترس حکومت‌های خودکامه و خودآگاهی سیاسی شیعیان منطقه بود. از مطالعات صورت گرفته در ارتباط با ژئوپلیتیک تشیع می‌توان به آثاری از قبیل ژئوپلیتیک منطقه خلیج فارس با تأکید بر شیعیان (۱۳۸۷)، پیامدهای منطقه‌ای ناشی از احیای شیعی در عراق (۱۳۸۶)، ژئوپلیتیک نوین شیعه در خاورمیانه پس از حمله آمریکا به عراق (۱۳۸۵) اشاره کرد. در تمام این موارد به اهمیت رو به تزاید نقش سیاسی تشیع در منطقه تحت تأثیر تحولات عراق و به قدرت رسیدن شیعیان این کشور اشاره شده است.

۲- مبانی نظری

۲-۱- ژئوپلیتیک

اصطلاح ژئوپلیتیک اگرچه در نوشته‌های دوران تاریخی، از ارسطو تا قرن بیستم، مورد اشاره قرار داشته است، به عنوان یک مبحث دانشگاهی، پیشینه‌ای کوتاه دارد. (مجتهد زاده، ۱۳۸۱: ۱۳۴) موضوع ژئوپلیتیک را رفتار گروه‌های انسانی متشکل نسبت به یکدیگر بر پایه جغرافیا، قدرت و سیاست تشکیل می‌دهد. (حافظ‌نیا، ۱۳۸۵: ۵۶) بنابراین ژئوپلیتیک به کلیه عوامل، منابع طبیعی و انسانی اعم از عوامل ثابت و متغیری اطلاق می‌شود که در تعامل با یکدیگر در چارچوب مرزهای یک واحد سیاسی و یا یک منطقه خاص جغرافیایی بر روی آن واحد سیاسی یا آن منطقه در حفظ، تحکیم و یا تغییر نظام بین‌المللی تأثیرگذار است و الزامات این عوامل را در جهت‌گیری‌های سیاست خارجی مورد توجه قرار می‌دهد. (اطاعت، ۱۳۸۵: ۱۴)

۲-۲- ژئوپلیتیک تشیع

واژه تشیع از نظر لغوی به معنای پیرو و انصار است. ریشه آن از مشایعت بمعنی؛ اطاعت و پیروی کردن است. این واژه اختصاصاً در مورد افرادی بکار می‌رود که پیرو امیرمؤمنان علی (ع) و فرزندان معصوم آن حضرت هستند و به امامت آن‌ها اعتقاد کامل دارند. از نظر تاریخی، اگرچه شیعه از کشورهای عربی و به‌طور مشخص از سرزمین عراق نشأت گرفت، اما بسرعت در ایران، پاکستان، افغانستان، بخش‌هایی از هند و دیگر کشورهای اسلامی گسترش یافت. پس از سقوط صدام حسین، قدرت معنویت و نقش مذهب در حیات تشیع عراق با توجه به اینکه شیعه ساختاری مذهبی با ماهیتی فراکشوری دارد، پیامدهای گسترده‌ای نه فقط برای توسعه سیاسی آینده عراق، بلکه برای تحولات مذهبی آینده خاورمیانه بزرگ در پی دارد که موازنه قدرت را به نفع شیعیان برهم خواهد زد. (سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، ۱۳۸۷: ۱۸۸-۱۸۵) با وقوع جنگ آمریکا علیه حکومت عراق در ۱۹ مارس ۲۰۰۳ و فروپاشی رژیم بعث، شیعیان عراق توانستند قدرت اصلی را در معادلات امنیتی - سیاسی این کشور به دست بگیرند. این رویداد، در کنار جنگ ۳۳ روزه حزب‌الله لبنان و اسرائیل (۲۰۰۶) که باعث تبدیل حزب‌الله به بازیگری مهم و تأثیرگذاری

ایران در تحولات منطقه خاورمیانه منجر گردید، و سبب گردید نهادهای سیاسی - امنیتی محافظه - کار اهل سنت منطقه نسبت به افزایش قدرت و نفوذ شیعیان و پیدایش نوعی هلال شیعی مؤثر در منطقه اظهار نگرانی کنند. کاربرد اصطلاح هلال شیعی همزمان با به حکومت رسیدن شیعیان در عراق، تکمیل کننده هلالی از حوزه‌های نفوذ شیعی بود که کشورهای لبنان، سوریه، عراق، ایران، پاکستان و افغانستان را در برمی‌گرفت. این موضع مؤید گسترش حوزه نفوذ شیعیان نه تنها در ایران و لبنان، بلکه در کلیه کشورهایی است که در آن‌ها جمعیت شیعه مذهب وجود دارد. (بیات، ۱۳۸۹: ۶۸) امروزه شیعه موضوعی ژئوپلیتیکی شده است، زیرا نقطه ثقل جغرافیایی شیعیان، مناطقی است که بر روابط قدرت در سطح منطقه و جهان تأثیرگذار است. آن‌ها بخصوص در سواحل خلیج فارس و در حوزه‌های نفتی پراکنده شده‌اند. که این خود بر اهمیت ژئوپلیتیکی آن‌ها می‌افزاید. بر این اساس می‌توان تشیع را به عنوان یک موضوع ژئوپلیتیک در نظر گرفت؛ زیرا قسمت عمده‌ای از پیروان این مذهب در منطقه‌ای قرار گرفته‌اند که بر روابط قدرت در سطح ملی، منطقه‌ای و بین‌المللی بسیار تأثیرگذار می‌باشند. (محمدپور، ۱۳۸۵: ۲۵۲)

۳- روش تحقیق

در این تحقیق از روش توصیفی - تحلیلی استفاده شده و اطلاعات مورد نیاز از اسناد و مدارک مکتوب و اینترنت جمع‌آوری شده است. فرضیه تحقیق عبارت است از: «با فروپاشی رژیم بعثی عراق، وزن ژئوپلیتیک شیعیان بالا رفته و در نتیجه قدرت تأثیرگذاری آن‌ها در معادلات سیاسی - سیاسی منطقه افزایش یافته است.»

۴- یافته‌های تحقیق

۴-۱- پراکنش جغرافیایی شیعیان جهان

از نظر جغرافیایی بیشتر شیعیان در منطقه خاورمیانه و خلیج فارس زندگی می‌کنند. در این منطقه، کشوری که هم از نظر جمعیت و هم از نظر درصد، بیشترین میزان را به خود اختصاص داده است، ایران است. حدود نود درصد جمعیت این کشور شیعه مذهب هستند. این تعداد بیش از چهل درصد کل جمعیت شیعه جهان به شمار می‌روند. بنابراین در این موضوع که ایران کانون جوامع شیعی جهان به شمار می‌رود هیچ‌گونه ابهامی باقی نمی‌ماند. (احمدی، ۱۳۸۶: ۸) پس از ایران بیشتر شیعیان در کشورهایایی زندگی می‌کنند که عمدتاً در اطراف ایران هستند. عراق، بحرین، آذربایجان، عربستان سعودی، ترکیه، پاکستان، افغانستان، امارات متحده عربی، کویت، قطر و عمان از جمله این کشورها بشمار می‌آیند. علاوه بر این‌ها کشورهایایی هستند که جمعیت چشمگیری از شیعیان در آن زندگی می‌کنند، اما در پیوستگی بلافضل ایران قرار ندارند. این گروه از کشورها

نیز همگی در قاره آسیا واقع هستند. (لبنان، یمن، سوریه، هند، تاجیکستان و ازبکستان) باید شیعیان پراکنده در سایر نقاط جهان را به این مناطق شیعه‌نشین نیز افزود. شیعیانی که در خارج از قاره آسیا و اغلب در اروپا، آفریقا و آمریکا زندگی می‌کنند. (حافظ‌نیا، ۱۳۸۸: ۸۳) بدین ترتیب می‌توان از یک امتداد شیعی سخن به میان آورد که از شبه قاره آغاز می‌شود و بخش‌های قابل توجهی از هند و پاکستان را پوشش می‌دهد و سپس بخش مهمی از افغانستان و حتی آسیای مرکزی را شامل می‌شود و در ادامه ایران، اکثریت عراق، یمن و برخی کشورهای خلیج فارس مانند بحرین و منطقه شرقی عربستان سعودی را پوشش می‌دهد. در دنباله عراق بخش‌های مهمی از ترکیه را شیعیان تشکیل می‌دهند و در شامات، در لبنان اکثریت با شیعیان امامی، علوی و دروزی است. در سوریه نیز علویان حکومت می‌کنند و جمعیت قابل توجهی از آن‌ها در ساحل سوریه به شکل تاریخی حضور دارند. اقلیت‌های شیعی دیگری در اردن، فلسطین و اسرائیل هستند که این امتداد شیعی را تکمیل می‌کنند. در بخش‌هایی از آفریقا نیز تشیع سابقه تاریخی دارد. بنابراین امروزه از اقیانوس هند تا دریای مدیترانه یک امتداد شیعی وجود دارد. (محمدپور، ۱۳۸۵: ۲۵۷).

۴-۲- اهمیت موقعیت مذهبی عراق

موقعیت مذهبی عراق از چند منظر ذیل حائز اهمیت است:

الف) همسایگی با ایران

کشور ایران به دلیل وجود حوزه‌های علمیه و مدارس دینی و مراجع مذهبی، اکثریت شیعه مذهب و قرار داشتن حکومتی شیعه در رأس امور، در مرکزیت جهان تشیع واقع شده است، لذا هم دولت ایران و هم ملت ایران می‌توانند پشتوانه مناسبی برای شیعیان عراق محسوب شوند و از کمک‌های معنوی و مادی ایرانیان بهره بگیرند.

ب) وجود شهرهای معروف و تاریخی

شهرهای نجف، کربلا، کوفه و بصره در صدر اسلام مرکز قدرت سیاسی مسلمانان بوده‌اند، از جمله حضرت علی (ع)، مرکز خلافت خود را کوفه قرار داد و قیام آزادی‌خواهانه امام حسین (ع) در کربلا اتفاق افتاد. تحولات سیاسی عمیق در عراق هنوز هم به تصمیم‌گیری ساکنان شهرهای ذکر شده بستگی دارد، چرا که اکثریت جمعیت این شهرها را شیعیان تشکیل می‌دهند و می‌توانند وزنه مناسبی در پیدایش حکومت‌های اسلامی باشند.

ج) وجود حوزه‌های علمیه نجف و کربلا و قبور امامان (ع)

در شهرهای مقدس نجف، کربلا، کاظمین و سامرا قبور مطهر شش امام همام قرار دارد. حوزه علمیه شهر نجف در مقابل الأزهر مصر که مرکز علمی اهل سنت است، مرکز علمی و تحصیلات مذهب تشیع بوده و به عنوان پایگاه تشیع معرفی شده است. (دکمیجان، ۱۳۶۶: ۱۹۳-۱۹۴)

۴-۳- شیعیان عراق بعد از قدرت یافتن حزب بعث

احمد حسن البکر در سال ۱۹۶۸ با یک کودتای نظامی، عبدالرحمان عارف را برکنار کرد و بر مسند قدرت تکیه زد و عملاً قدرت در اختیار حزب بعث قرار گرفت. با قدرت یافتن حزب بعث، موقعیت شیعه به مخاطره افتاد. نظام بعثی عراق از چهار ویژگی رفتاری و سیاسی زیر برخوردار بود:

الف) جهت‌گیری ناسیونالیستی غیر مذهبی

ب) تصمیم قاطع برای پیش‌گیری از سقوط

ج) گرایش به تأمین پست‌های کلیدی از تکریت (زادگاه احمدحسن البکر و صدام حسین)

د) سیاست‌های اقتصادی که در رابطه مستقیم خود با جمعیت کشور باعث توزیع بد درآمد و بروز مشقت و سختی در میان طبقات فقیر و بویژه شیعیان شد.

هریک از سیاست‌های فوق، تأثیر زیادی بر رهبر مذهبی شیعه و مردم به جای گذاشت. کنترل مدارس مذهبی توسط دولت و جلوگیری از نشر آثار مذهبی و ممانعت از تعمیر مساجد، تعقیب و آزار روحانیت شیعه از جمله نمودهای این سیاست بود. این سیاست‌ها به بزرگ‌ترین انگیزه شیعیان عراق تبدیل شد تا پشت سر حزب الدعوه متحد شوند و در یکسری رویارویی‌های خشونت‌بار علیه رژیم شرکت جویند. (همان: ۱۹۳-۱۹۶) از چهره‌های مذهبی تأثیرگذار شیعیان عراق در این دوره، آیت‌الله صدر بود. وی در کنار نقش مذهبی، فعالیت‌های سیاسی گسترده‌ای در عراق داشت. (فولر، ۱۳۸۲: ۱۸۵) علاوه بر فعالیت‌های سیاسی صدر علیه رژیم بعث که در قالب حزب الدعوه شکل گرفته بود، تألیفات علمی وی موجب گشت آثار مثبتی در مردم عراق بویژه طبقه تحصیل کرده و دانشگاهی بجا ماند. (عیوضی، ۱۳۸۲: ۱۴۱) پیروزی انقلاب اسلامی ایران در سال ۱۹۷۹ موج جدیدی از ناآرامی در میان شیعه بوجود آورد. از این زمان به بعد دولت عراق و شخص صدام حسین، حزب الدعوه را همچون ستون پنجمی می‌دانست که هدفش ادغام ایران و عراق بود. حمایت مطلق صدر از انقلاب اسلامی ایران و تشویق مبارزه مسلحانه علیه حزب بعث، رژیم را واداشت تا او را به دلیل طرح‌ریزی در جهت تشکیل یک حکومت شیعه در عراق به خیانت متهم کند. (دکمجیان، ۱۳۶۶: ۱۹۷) بنابراین رژیم بعثی آیت‌الله محمدباقر صدر و خواهرش بنت‌الهدی را در فروردین ۱۳۵۹ دستگیر و سه روز بعد هر دو را به اتهام سازماندهی انقلاب در عراق اعدام کرد. رژیم صدام حسین اگرچه توانست از موجی که برای ایجاد حکومت شیعی بپا خواسته بود، جلوگیری نماید ولی نتوانست آن را از بین ببرد. در این دوره علت عدم موفقیت جنبش‌ها و مبارزات شیعیان عراق، علاوه بر سرکوب شدید از طرف حکومت، به موانع بازدارنده درون ساختاری شیعیان عراق برمی‌گشت. این موانع عبارت بودند از:

الف) ضعف فرهنگی شیعیان و وضعیت نیمه‌مدنی آن‌ها با توجه به شرایط خاص اقلیمی جنوب عراق؛

- ب) نبود رهبری مقتدر و عدم آگاهی سیاسی رهبران؛
- ج) ایرانی بودن برخی از مراجع عراق؛
- د) تفاوت رویکرد مبارزاتی شیعیان با سنی‌ها، چه اینکه سنی‌ها اساساً بیشتر طرفدار اصلاحات و تغییر از بالا بودند ولی شیعیان خواهان اقدامات انقلابی و تغییر از پایین بودند؛
- ه) ضعف فعالیت‌های نظام‌مند و تشکیلاتی بین شیعیان. (برنابلداجی، ۱۳۸۳: ۸۰)

۴-۴- شیعیان بعد از سقوط صدام

پس از فروپاشی دولت عراق حصر سیاسی و اجتماعی شیعیان این کشور پایان یافت و امروزه آینده عراق با مسأله شیعه گره خورده است. در این دوره شیعیان عراق، خط مقدم انتقال سیاسی در کشور بودند و مسائل مربوط به مشارکت سیاسی شیعیان، نقش دین در دولت و حضور ائتلافی را در دستور کار خود قرار دادند. (محمدپور، ۱۳۸۵: ۲۶۳) شیعیان در طول تاریخ کشور عراق حضوری کم‌رنگ در دستگاه اجرایی کشور داشتند. در دوران سلطنت ۳۸ ساله خاندان سنی مذهب هاشمی، از میان ۲۳ نخست‌وزیر، فقط ۴ نفر شیعه بودند و تمامی آن‌ها از سال ۱۹۴۷ به قدرت رسیدند، در این میان تنها عبدالکریم قاسم که رئیس‌جمهور عراق شد، فردی شیعه بود. بعد از قاسم نیز حکومت‌های عبدالسلام عارف (عبدالرحمان عارف)؛ احمد حسن البکر و صدام حسین همگی سنی بودند، بنابراین در طول دوران حکومت‌های یاد شده شیعیان به ندرت در پست‌های کلیدی کشور به کار گمارده شدند. (کرمی، ۱۳۸۴: ۳۷ و ۵۳) سرنگونی صدام، زمینه حضور شیعیان و خروج آن‌ها از انزوا را فراهم ساخت. از آن زمان شیعیان در عرصه سیاسی - اجتماعی به شدت فعال شدند. آمریکا که با شعار استقرار دموکراسی به اشغال عراق مبادرت ورزید، نمی‌توانست اکثریت شیعه این کشور را نادیده بگیرد و از ورود آن‌ها به میدان سیاست و حکومت جلوگیری کند. و در عمل نیز تاکنون روند حاکم، حاکی از نقش اساسی شیعیان در دولت‌سازی عراق بوده است. چهارده عضو از شورای ۲۵ نفره حکومت انتقالی و حداقل ۵۵ درصد از اعضای کنفرانس ملی عراق، شیعه بوده‌اند. از ۳۳ عضو کابینه دولت موقت عراق نیز هفده نفر دارای مذهب تشیع بوده‌اند. (رازانی، ۱۳۸۴: ۱۰۶) در انتخابات مجلس عراق که در ۲۴ آذر ۱۳۸۴ برگزار شد، ائتلاف شیعیان موفق شد، ۱۲۸ کرسی (حدود ۵۰ درصد آرا) را بدست آورد. مجلس به نوری مالکی به عنوان نخست‌وزیر رأی داد. (سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، ۱۳۸۷: ۲۰۱) در انتخابات دوره بعد نیز شیعیان هرچند یکدستی دوره قبل را نداشتند ولی در مجموع در قالب چند لیست مختلف توانستند اکثریت کرسی‌های پارلمان را در اختیار بگیرند و در یک کش و قوس سیاسی بویژه بین ائتلاف قانون به رهبری نوری مالکی و لیست عراقیه به رهبری ایادعلاوی، در نهایت نوری مالکی دوباره به نخست‌وزیری عراق برگزیده شد.

۴-۵- پیامدهای منطقه‌ای تجدید حیات شیعه در عراق

احیای فرهنگ شیعی در عراق نه تنها بر تحولات سیاسی آینده عراق بلکه بر تحولات فرقه‌ای آینده در خاورمیانه نیز پیامدهای گسترده‌ای خواهد داشت و موازنه قدرت را به نفع شیعیان تغییر خواهد داد. مناسبات فرهنگی و مذهبی که جوامع شیعی را از لبنان تا پاکستان بار دیگر به هم پیوند می‌دهد، دارای اهمیت سیاسی زیادی است. (نصر، ۱۳۸۶: ۲۴۴) هیچ کشوری حتی ایران به اندازه عراق ارتباط تنگاتنگی با تشیع ندارد، بخصوص جنوب عراق که خاستگاه معنوی و اصلی تشیع و جایگاه حوادث حماسی و غم‌بار سال‌های اولیه اسلام است. (فولر و فرانکه، ۱۳۸۳: ۱۵۷) یکی از نشانه‌های رشد قدرت شیعی در سراسر منطقه خاورمیانه پس از تغییر رژیم در عراق، اجلاس علمای سعودی به درخواست شاهزاده عبدالله در تابستان ۲۰۰۳ است که با هدف شناسایی مواضع مشترک میان رهبران وهابی و شیعی در عربستان سعودی ترتیب داده شده بود. در سال‌های آینده، شیعیان با موانع کمتری در خصوص مرزهای انعطاف‌ناپذیر ملی‌گرایی، ایدئولوژیکی و رژیم‌های مستبد روبه‌رو خواهند شد و بنابراین فرصت آن را خواهند داشت تا بار دیگر بیش از هر زمانی در تاریخ اخیر، به یک قدرت منطقه‌ای تبدیل شوند. (نصر، ۱۳۸۶: ۲۴۵-۲۴۴) تأثیرات منطقه‌ای سقوط رژیم بعثی عراق و تقویت موقعیت شیعیان این کشور را می‌توان در تمام کشورهایی که دارای اقلیت شیعه هستند مشاهده کرد. حتی در کشوری همچون مصر که اکثریت قاطع مردم آن را اهل سنت تشکیل داده‌اند، بدنبال تحولات عراق، حرکتی به راه افتاده تا دولت این کشور را وادار کند که شیعیان را به عنوان اقلیتی رسمی به رسمیت بشناسد. (محمدپور، ۱۳۸۵: ۲۷۲) در ادامه برای درک تأثیر وضعیت ویژه شیعیان عراق پس از سقوط صدام به بررسی وضعیت سیاسی - اجتماعی و اقتصادی شیعیان در چند کشور می‌پردازیم.

شیعیان عربستان سعودی پس از شیعیان عراق، بزرگ‌ترین جامعه شیعی عرب را در خلیج فارس تشکیل می‌دهند، ولی مشارکت آن‌ها در جامعه سنی از تمام شیعیان عرب کمتر است. ۱۰ تا ۱۵ درصد از جمعیت عربستان شیعه هستند. (محمدپور، ۱۳۸۵: ۲۵۶) آن‌ها بسیار محرومند و تنها شیعیانی هستند که نه فقط از تبعیض در عمل بلکه از تبعیض‌های قانونی در این کشور رنج می‌برند و تقریباً بکلی از اظهار علنی آداب و شعایر دینی خود محرومند. (سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، ۱۳۸۷: ۲۱۱) تشیع در عربستان به عنوان یک مذهب مورد تأیید قرار نگرفته است و تلویحاً حکومت عربستان معتقد است که تشیع مذهبی غیر قانونی است. (فولر و فرانکه، ۱۳۸۳: ۱۳۳) شیعیان این کشور در دو منطقه پراکنده شده‌اند. گروهی از آن‌ها در منطقه حجاز بویژه مدینه ساکن هستند و اکثریت آن‌ها در منطقه شرقی عربستان و در شهرهای لحساء، الهفوف، العمران و القطیف متمرکز شده‌اند. (متقی زاده، ۱۳۸۴: ۱۳۵-۱۳۷) منطقه شرقیه یا همان استان شرقی با وجود دارا بودن گنجینه‌ای از منابع طبیعی، یکی از فقیرترین مناطق عربستان سعودی است. دولت در مقایسه با دیگر مناطق عربستان سعودی، بودجه عمرانی اندکی به این منطقه

اختصاص داده است. (سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، ۱۳۸۷: ۲۱۱) شیعیان سعودی همچون دیگر فعالان سیاسی شیعه، در کشورهایمانند پاکستان و ترکیه، در مورد جنبش‌های اسلام‌گرایی سنی، آسوده‌خاطر نیستند، چرا که معتقدند، بعید است این‌گونه جنبش‌ها اهل تساهل با شیعیان باشند. در نتیجه روشن است که شیعیان نسبت به آینده خود در حکومت سعودی بدبین هستند و اظهار می‌دارند، تنها زمانی که رژیم دموکراتیک و سکولار بر سر کار بیاید، این کشور امکانی برای یکپارچگی خواهد داشت. (فولر و فرانکه، ۱۳۸۳: ۱۴۵) امکانی که با حضور آمریکا در منطقه و اشغال عراق و فرایند دولت‌سازی در منطقه خاورمیانه دور از انتظار نیست. هرچند شیعیان عربستان به خودی خود، تهدیدی عمده برای امنیت رژیم آل سعود به شمار نمی‌آیند، اما در صورتی که نارضایتی‌ها فراگیر شوند، می‌توانند در بی‌ثباتی عمومی نقش داشته باشند و یا حتی سنیان مخالف را به اعمال خشونت‌آمیز جدی‌تری وادار سازند. البته فشارهای آمریکا برای ایجاد دموکراسی در منطقه می‌تواند به عنوان اهرمی در بهبود وضعیت شیعیان منطقه کمک کند، ولی حتی زمانی که عربستان سعودی به حکومتی واقعاً آزاداندیش روی آورد، باز هم به نظر می‌رسد که شیعیان در نظام سیاسی این کشور همچنان سهمی اندک خواهند داشت. (سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، ۱۳۸۷: ۲۱۸) در عربستان سعودی، فعالیت سیاسی شیعیان که از سال ۱۹۷۹ بی‌رحمانه سرکوب شده بود تحت تأثیر شرایط عراق و موج بیداری اسلامی؛ در حال رشد است و سازمان‌هایی مانند حزب‌الله سعودی، التجمع العلماء الحجاز و الحرکه الاصلاحیه؛ حقوق سیاسی و مذهبی شیعیان را از نظام پادشاهی مطالبه می‌کنند. حتی بلافاصله بعد از سقوط صدام حسین، رقابت انتخاباتی شیعیان در عربستان (انتخابات شهرداری‌ها) به رسمیت شناخته شد. (محمدپور، ۱۳۸۵: ۲۶۷)

اکثریت جمعیت کشور بحرین (۷۰-۷۵ درصد) شیعه مذهب هستند. (همان: ۲۵۶) سابقه نفوذ شیعیان در این سرزمین به قرن چهارم می‌رسد. بر این اساس بحرین یکی از کهن‌ترین مناطق شیعه‌نشین جهان اسلام است که با کوفه و حلب، قم و جبل‌عامل باید قیاس شود. (سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، ۱۳۸۷: ۲۲۱) شیعیان بحرین وضعیت اجتماعی و مذهبی بسیار آشفته-ای دارند و همواره از قدرت دور نگه داشته می‌شوند. برای مهار این وضعیت، حاکمان بحرین از همسایه سعودی خود و از وهابیان کمک می‌گیرند، اما این سرکوب فقط راه حلی کوتاه‌مدت است و نمی‌تواند در درازمدت راهگشا باشد. (توال، ۱۳۷۹: ۱۰۱) با توجه به تحولات صورت گرفته در منطقه و به قدرت رسیدن شیعیان در عراق و موج بیداری اسلامی، بحرین نیز خواه ناخواه از این تحولات تأثیر می‌گیرد و مجبور می‌شود به خواسته‌های به حق شهروندان شیعه پاسخ گوید. در بحرین با فراخوانی تشکل‌های اسلامی و شیعه بحرین در اعتراض به تضعیف حقوق شیعیان این کشور توسط اقلیت حاکم، تظاهرات بی‌سابقه‌ای در تاریخ ۱۸ آبان ۱۳۸۴ برپا شد. این راهپیمایی حقوق و کرامت نام داشت. راهپیمایان در این مراسم در بیانیه‌ای با محکوم کردن برخی

اقدامات دولت بحرین در نادیده انگاشتن حقوق و آزادی‌های مدنی، خواستار توجه به حقوق بیکاران، شهدا و قربانیان شکنجه نیروهای امنیتی و سایر فعالان سیاسی شدند. (محمدپور، ۱۳۸۵: ۲۷۰) در حقیقت جنبش‌های شیعی در بحرین بعد از تحولات عراق و اشغال آن توسط آمریکا و همچنین فشار این کشور به سایر کشورهای عربی جهت اصلاحات سیاسی و اجتماعی وارد مرحله جدیدی شد که در جهت احقاق حقوق شیعیان این کشور می‌تواند مفید باشد. با رسیدن موج بیداری اسلامی به این کشور، شیعیان بحرین فرصتی مناسب برای درخواست‌های خود از حکومت بدست آوردند که با برخورد نامناسب و خشن حکومت آل خلیفه این کشور ماه‌هاست در شرایط اعتراضات انقلابی بسر می‌برد.

کویت نیز از جمله کشورهای منطقه خلیج فارس است که جمعیت قابل توجهی از آن را شیعیان تشکیل می‌دهند. ۲۵ درصد جمعیت کویت را شیعیان تشکیل داده‌اند. (محمدپور، ۱۳۸۵: ۲۷۱) حضور سیاسی شیعه در کویت از دهه ۱۹۷۰ شکل گرفت و تا سال ۱۹۷۵ به شیعیان اجازه رسیدن به سطوح بالای دولتی داده نمی‌شد. در این سال بود که یکی از شیعیان به مقام وزارت نفت کویت منصوب شد. (امامی، ۱۳۸۰: ۱۸۰) در حال حاضر در کویت، شیعیان هرچند از حضور در سطوح بالای مشاغل دولتی محرومند، اما روابط دوستانه‌ای با دولت دارند. اما جدای از این وضعیت، موفقیت احزاب سیاسی شیعی در عراق باعث اوج گرفتن فعالیت‌های سیاسی شیعیان منطقه، از جمله کویت شده است به گونه‌ای که پنج گروه شیعی کویتی برای مشارکت در انتخابات مجالس کویت در سال ۲۰۰۷ ائتلافی واحد تشکیل دادند. (محمدپور، ۱۳۸۵: ۲۷۱) به نظر می‌رسد شیعیان کویت در حال افزایش نقش سیاسی و موقعیت اجتماعی خود هستند و این می‌تواند از جمله نتایج تحولات جدید در منطقه خاورمیانه باشد. (سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، ۱۳۸۷: ۲۲۶)

در کشور قطر نیز جمعیت شیعه وجود دارد و حدود ۱۵ درصد از جمعیت این کشور شیعه مذهب هستند. (محمدپور، ۱۳۸۵: ۲۵۶) روابط مذاهب مختلف در کشور قطر در مقایسه با عربستان مسالمت‌آمیزتر بوده و به همین دلیل شیعیان قطر به نسبت از جایگاه مناسب‌تری برخوردار می‌باشند. شیعیان در این کشور معمولاً با محدودیت زیادی روبه‌رو نبوده و دارای چندین حسینییه و مسجد خاص خود هستند و عموماً رابطه و نفوذ خوبی نیز در بازارهای اقتصادی این کشور دارند. (علویان، ۱۳۷۴: ۱۶-۱۵) اما با وجود وضعیت بهتر شیعیان قطر نسبت به عربستان سعودی و بحرین باید گفت که این جمعیت در حال حاضر به لحاظ سیاسی و اجتماعی محدودیت‌های زیادی دارند و به دلیل فقدان آزادی بیان در رسانه‌ها و محدود شدن حقوق شهروندان، حکومت مطلقه و استبدادی معمولاً حکومت از جانب گروه‌های مختلف مورد چالش قرار گرفته است. و این چالش‌ها بعد از حمله عراق در تمام کشورهای عربی منطقه افزایش یافته است. (سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، ۱۳۸۷: ۲۲۷) ۱۶ درصد از جمعیت امارات متحده عربی را

شیعیان تشکیل داده‌اند. (محمدپور، ۱۳۸۵: ۲۵۶) شیعیان این کشور بیشتر از اتباع کشورهای دیگر و بویژه ایرانیان هستند و عمدتاً در دُبی زندگی می‌کنند. به طور کلی در این کشور بیش از سایر کشورهای عربی آزادی مذهبی دیده می‌شود. ولی با توجه به اینکه تمام امیرنشینان کشور امارات، سنی هستند، این امر به موقعیت برتر اهل تسنن در قبال شیعیان انجامیده است. شیعیان این کشور بیشتر به سمت امور تجاری و بازرگانی سوق پیدا کرده و در این زمینه به فعالیت می‌پردازند و کمتر در امور سیاسی دخالت می‌کنند. (میررضوی و احمدی، ۱۳۸۳: ۱۶۲) امروزه حدود ۲۵ درصد از جمعیت عمان را شیعیان تشکیل می‌دهند. شیعیان عمان ترکیبی از شیعیان امامی و اسماعیلی هستند. (جعفریان، ۱۳۷۱: ۴۹) در کل، شیعیان عمان از موقعیت اجتماعی، اقتصادی و سیاسی خوبی برخوردارند و عده زیادی از آنها توانسته‌اند به مدارج بالای علمی، سیاسی و اقتصادی دست یابند. با توجه به اینکه مسؤولان کشور عمان همواره سیاست واقع‌گرایی را پیگیری کرده‌اند، تحولات منطقه تأثیر اندکی روی این کشور گذاشته است. حتی می‌توان گفت بروز انقلاب اسلامی در ایران، تحولات داخلی مهمی را که در سایر کشورهای منطقه خلیج فارس در پی داشت، در عمان به وجود نیاورد. (سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، ۱۳۸۷: ۲۲۹) شیعیان یمن تقریباً ۳۰ درصد از جمعیت این کشور را تشکیل می‌دهند و اغلب در مناطق شمالی کشور ساکن هستند، آن‌ها در ۱۸ ژوئن ۲۰۰۴ به رهبری حسین بدرالدین الهوتی با نیروهای نظامی دولت یمن درگیر شدند. (محمدپور، ۱۳۸۵: ۲۷۱) در جریان انقلاب مردمی اخیر این کشور، شیعیان نقش گسترده‌ای داشتند و انتظار می‌رود با سقوط علی عبدالله صالح به موقعیت بهتر و شایسته خود در این کشور دست یابند.

۵- تجزیه و تحلیل

با اینکه شیعیان بزرگ‌ترین گروه مذهبی عراق هستند؛ سنی‌ها به طور سنتی قدرت بیشتری در دست داشته‌اند. حتی قبل از آنکه صدام به قدرت برسد، سنی‌ها در کشور بیشتر مورد توجه بودند و اغلب پست‌های حزب بعث و همچنین بالاترین مقامات در نیروهای امنیتی در اختیار آن‌ها بوده است. صدام در طول ۲۴ سال حکومت خود به طور عمد سنی‌ها را ترجیح داده و مانع از آن شد که شیعیان مناسک مذهبی خود را به جای آورند و روحانیون شیعه را به بهانه آنکه تهدیدی علیه قدرت او هستند، دستگیر، تبعید و یا به قتل می‌رساند. (برنکاتی، ۱۳۸۶: ۱۲۶-۱۲۵) درحال حاضر بدنبال تغییرات گسترده در عراق و تغییر سطوح قدرتی این کشور و به قدرت رسیدن شیعیان، کشورهای منطقه نیز از آن متأثر شده‌اند و به سمت آزادی بیشتر حرکت می‌کنند. در واقع با قدرت‌یابی شیعیان عراق، آن‌ها امکان دگرگون کردن چشم‌انداز سیاسی عراق را پیدا کرده‌اند و به طور قابل ملاحظه‌ای بر آینده شیعیان سایر کشورهای عربی اثرگذار خواهند بود. تأثیر یک جامعه شیعی قدرتمند بر شیعیان عرب دیگر، به سبب قومیت مشترک، پیوند زبانی،

فرهنگی و تاریخی به مراتب بیش از ایران است. علاوه بر این، اهمیت یافتن عراق در عرصه جوامع عرب به معنای آن است که شیعیان عراق می‌توانند بتدریج نگرش متداول به تشیع را نیز تغییر دهند و تشیع را وارد جریان غالب فرهنگ عربی به عنوان یک کل کنند و بر این اساس، شیعیان عراقی مسؤولیت‌های اجتماعی فراتر از مرزهای عراق دارند؛ آنچه را آن‌ها برگزینند، پیامدهای اساسی برای هم‌مسلمانان شیعه‌شان در منطقه دارد. بنابراین می‌تواند به بهبود شرایط شیعیان کشورهای عربی و یا وخیم‌تر شدن اوضاع آن‌ها بینجامد. (فولر و فرانکه، ۱۳۸۳: ۱۵۶)

در حال حاضر تغییر موازنه قدرت بین شیعیان و سنی‌ها نقش اصلی را در صحنه سیاسی نه فقط عراق بلکه در لبنان، افغانستان، پاکستان، جمهوری آذربایجان، عربستان سعودی و سایر کشورها دارد و تحولات عراق احتمالاً در سال‌های آینده این روند را پررنگ‌تر خواهد کرد. مناسبات سازمانی و مذهبی بین حوزه‌های علمیه شیعی در ایران و در عراق نشانگر وجود ارتباط در شبکه مراجع تقلید و نمایندگان آن‌ها، سازمان‌ها و حوزه‌های علمیه از لکنه‌ها در هند گرفته تا زنگبار در تانزانیا و دیربورن در میشیگان است. سفر موفقیت‌آمیز رئیس جمهور وقت ایران به لبنان پس از سقوط بغداد به منظور تقویت و تأکید بر چنین روابطی طراحی شده بود. حضور ده‌ها هزار زائر ایرانی در کربلا در اوایل مارس ۲۰۰۳ بمناسبت مراسم عاشورا نیز گواه بر این حقیقت است. (نصر، ۱۳۸۶: ۲۴۴)

در حال حاضر بدنبال تغییرات گسترده در عراق، تغییر در سطوح قدرتی این کشور و قدرت گرفتن شیعیان، کشورهای منطقه نیز از آن متأثر شده، احساس خطر کرده و به سمت آزادی بیشتر حرکت می‌کنند و بر این اساس کشورهای دارای اقلیت شیعه، ناگزیر از اصلاحات سیاسی، اقتصادی و مشارکت دادن بیشتر شیعیان در پسته‌ای مدیریتی و سیاسی هستند. بطور کلی پس از سقوط صدام، تغییر موازنه قدرت بین شیعیان و سنی‌ها نقش اصلی را در نتیجه سیاسی، نه فقط در عراق بلکه در لبنان، افغانستان، پاکستان، آذربایجان، عربستان سعودی و ... دارد و تحولات عراق احتمالاً در سال‌های آینده این روند را پررنگ‌تر خواهد کرد.

احیای شیعی در عراق، منافع ایالات متحده درخصوص ثبات در عربستان سعودی را نیز به خطر می‌اندازد. از آنجا که ریاض نمی‌تواند داعی حفظ برتری اهل تسنن در خاورمیانه باشد، شاهد افول در مشروعیت مذهبی خود در عربستان و در سراسر منطقه است. در عوض، شبکه القاعده و نیروهای تروریستی عراق داعیه برتری در خاورمیانه را دارند. عربستان سعودی نمی‌تواند بدون حمایت مستقیم نیروهای سنی در عراق که مخالف نقش ایالات متحده آمریکا در عراق هستند، به راحتی مدافع حق انحصاری سنیان به عنوان قدرت برتر در منطقه باشد. از آنجایی که احیای شیعی در عراق باعث تغییر موازنه قدرت میان سنیان و شیعیان می‌شود و آتش احقاق حقوق شیعی را مشتعل می‌سازد و در همین حال سبب افزایش یأس، ناامیدی و رکود در فعالیت‌های سنیان می‌شود، ممکن است به تغییر رژیم‌های بیشتری در منطقه منجر گردد. (نصر، ۱۳۸۶: ۲۴۶)

۶- نتیجه‌گیری

عراق از تمامی جهات مرکز اصلی و کانون تشیع عرب بوده است. در حال حاضر نیز که شیعیان این کشور به قدرت سیاسی و متناسب با جایگاه اکثریتی خود دست یافته‌اند، می‌توانند بتدریج موقعیت خود را به عنوان مرکز تشیع عربی باز یابند و منشأ تغییرات مثبت برای اقلیت‌های شیعه در منطقه بشود. حمله به عراق و عواقب اشغال آن توسط نیروهای نظامی به رهبری آمریکا به اکثریت شیعه عراق فرصت داد تا به لحاظ سیاسی خود را تقویت کنند و به یکی از ارکان اصلی قدرت سیاسی در عراق تبدیل شوند. این مسأله باعث دلگرمی و افزایش اعتماد به نفس شیعیان در کشورهای مختلف شد که از بسیاری از حقوق اولیه خود محروم بودند. موفقیت نامزدهای شیعیان در انتخابات اخیر عراق، نقش محوری حزب‌الله لبنان در بسیج، تظاهرات حمایت‌آمیز از سوریه، جنگ پیروزمندانه حزب‌الله بر ضد اسرائیل و موفقیت نامزدهای شیعه در انتخابات شهرداری‌های استان‌های شرق عربستان سعودی، تحولات اجتماعی و سیاسی در کویت و فعال شدن جمعیت‌های مختلف شیعی و درخواست اصلاحات سیاسی در بحرین، تحولات داخلی سوریه و سایر تحولات در کشورهای منطقه از جمله یمن، پاکستان، افغانستان، آذربایجان و حتی مصر بیانگر این واقعیت است که هویت سیاسی جدید شیعه در حال شکل‌گیری در منطقه خاورمیانه است. این مسأله نشان دهنده تغییر موازنه قدرت بین شیعه و سنی در منطقه است. در ارتباط با ژئوپلیتیک تشیع توجه به دو مسأله ضروری است، اول آنکه شیعه به عنوان یک مذهب، به هیچ روی محلی و منطقه‌ای نیست، از یک اندیشه جهانی و عالم‌گرا برخوردار است و زمینه‌های حضور آن در نقاط مختلف جهان وجود دارد. مسأله دیگر توجه به موقعیت جغرافیایی مناطق شیعه‌نشین بویژه در حوزه خلیج فارس است. به‌گونه‌ای که بیش از ۷۰٪ از منابع هیدروکربنی هارتلند انرژی جهان (خاورمیانه) در مناطق شیعه‌نشین واقع شده است. با توجه به موارد ذکر شده شرایط برای تغییر جایگاه تاریخی - اقتصادی و اجتماعی نازل شیعیان در میان کشورهای عربی منطقه از طریق اقدامات سیاسی مهیا شده است.

کتابنامه

- ۱- احمدی، سیدعباس. (۱۳۸۶). جغرافیای شیعه، نگاهی به پراکنش جغرافیایی شیعیان؛ نشریه جام هفته، شماره ۳۸۲، سال ۹، مرداد.
- ۲- اطاعت، جواد (۱۳۸۵). «ژئوپلیتیک و سیاست خارجی ایران»، تهران، انتخاب
- ۳- امامی، محمدعلی. (۱۳۸۲)، عوامل تأثیرگذار خارجی در خلیج فارس، تهران، دفتر مطالعات سیاسی
- ۴- برنابلداجی، سیروس. (۱۳۸۳). ایالات متحده و نقش شیعیان در فرایند دولت سازی و نظام سیاسی عراق نوین (کتاب آمریکا ۲)، تهران، ابرار معاصر تهران
- ۵- برنکاتی، داون. (۱۳۸۶)، آیا فدرالیسم به سامان سیاسی در عراق می‌انجامد؟، مقاله چاپ شده در مجموعه مقالات سامان سیاسی در عراق جدید، به کوشش امیرمحمد حاجی یوسفی و احمد سلطانی نژاد، تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه.
- ۶- بیات، مصطفی. (۱۳۸۹). سردرگمی تحلیل‌گران غربی، هلال شیعی از واقعیت تا عمل، ماهنامه زمانه، شماره ۵۴، شهریور و مرداد، صص ۶۷-۶۸
- ۷- تقی‌زاده داوری، محمود. (۱۳۸۳). شیعه و مذاهب دیگر، بررسی حوزه‌های جغرافیایی تعامل و چالش، فصلنامه تخصصی شیعه‌شناسی، سال دوم، شماره ۸،
- ۸- توال، فرانسوا. (۱۳۷۹). ژئوپلیتیک شیعه، ترجمه: علیرضا قاسم آقا، تهران، آمن.
- ۹- جعفریان، رسول. (۱۳۷۱). جغرافیای تاریخی و انسانی شیعه در جهان اسلام، قم: انتشارات انصاریان.
- ۱۰- حافظ‌نیا، محمدرضا و احمدی سید عباس. (۱۳۸۸). تبیین ژئوپلیتیکی اثرگذاری انقلاب اسلامی بر سیاسی شدن شیعیان جهان، فصلنامه علمی - پژوهشی شیعه‌شناسی، سال هفتم، شماره ۲۵، بهار، صص ۷۳-۱۱۰
- ۱۱- حافظ‌نیا، محمدرضا. (۱۳۸۵). «اصول و مفاهیم ژئوپلیتیک»، مشهد، پاپلی.
- ۱۲- دکمبجیان، هرایر. (۱۳۶۶). جنبش‌های اسلامی در جهان عرب، ترجمه: حمید احمدی، تهران، کیهان.
- ۱۳- رازانی، احسان. (۱۳۸۴). پیامدهای حضور نظامی آمریکا در عراق بر امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران، تهران: سازمان عقیدتی سیاسی ناجا.
- ۱۴- رضایی، مهدی. (۱۳۸۲). حضور نظامی ایالات متحده در عراق پس از جنگ. (کتاب آمریکا ۲)، تهران، ابرار معاصر تهران.
- ۱۵- سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح. (۱۳۸۷). ژئوپلیتیک منطقه خلیج فارس (با تأیید بر شیعیان)، تهران: انتشارات سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح.

- ۱۶- علوی، حسن. (۱۳۷۴). کتاب سبز قطر، چاپ اول، تهران، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی امور خارجه.
- ۱۷- عیوضی، محمدرحیم. (۱۳۸۲). جغرافیای اسلامی معاصر (جزوه درسی سمینار)، قم: دانشگاه آزاد اسلامی.
- ۱۸- فاضلی‌نیا، نفیسه. (۱۳۸۵). علل نگرانی غرب از انقلاب اسلامی (با تأکید بر عنصر ژئوپلیتیک شیعه)، علوم سیاسی، سال نهم، شماره ۳۶، تهران، صص ۱۱۱-۱۲۳.
- ۱۹- فرجی‌راد، عبدالرضا. (۱۳۸۳). ژئوپلیتیک جدید عراق، مجموعه مقالات نخستین کنگره علمی انجمن ژئوپلیتیک ایران، تهران، انجمن ژئوپلیتیک ایران.
- ۲۰- فولر، گراهام و فرانکه. (۱۳۸۳)، شیعیان عربستان سعودی، ترجمه: خدیجه تبریزی، فصلنامه تخصصی شیعه‌شناسی، سال دوم، شماره ۶؛ قم: مؤسسه شیعه‌شناسی.
- ۲۱- فولر، گراهام و فرانکه. (۱۳۸۳). شیعیان عرب: مسلمانان فراموش شده، ترجمه: خدیجه تبریزی، قم: مؤسسه شیعه‌شناسی.
- ۲۲- کرمی، جهانگیر. (۱۳۸۴). روسیه و طرح خاورمیانه بزرگ: بازیگر حاشیه عمل‌گرا، فصلنامه مطالعات خارجی، سال ۱۲، شماره ۳، پاییز، تهران.
- ۲۳- کیسین، کارل. (۱۳۸۱). جنگ آمریکا و عراق، هزینه‌ها، پیامدها و گزینه‌های موجود؛ ترجمه: گروه مترجمان، تهران، ابرار معاصر تهران.
- ۲۴- متقی‌زاده، زینب. (۱۳۸۴). جغرافیای سیاسی شیعیان منطقه خلیج فارس، قم: مؤسسه شیعه‌شناسی.
- ۲۵- مجتهدزاده، پیروز. (۱۳۸۱). «جغرافیای سیاسی و سیاست جغرافیایی»، تهران، سمت.
- ۲۶- محمدپور، علی. (۱۳۸۵). ژئوپلیتیک شیعه در خاورمیانه پس از حمله آمریکا به عراق، مجموعه مقالات دومین کنگره انجمن ژئوپلیتیک ایران، تهران: انجمن ژئوپلیتیک ایران.
- ۲۷- مقصودی، مجتبی. (۱۳۸۴). نقش گروه‌های قومی در شکل‌دهی به نظام سیاسی عراق، با تأکید بر نقش‌گُردها، مجموعه مقالات عراق پس از سقوط بغداد، تهران، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی امور خارجه.
- ۲۸- میررضوی، فیروزه و احمدی لفورکی. (۱۳۸۳). راهنمای منطقه و کشورهای حوزه خلیج فارس، تهران، انتشارات مؤسسه فرهنگی ابرار معاصر تهران.
- ۲۹- نصر، ولی. (۱۳۸۶). پیامدهای منطقه‌ای ناشی از احیای شیعی در عراق، مقاله چاپ شده در مجموعه مقالات سامان سیاسی در عراق جدید، به کوشش امیرمحمد حاجی یوسفی و احمد سلطانی نژاد، تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه.

30- Gerecht, Reuel Marc. (2004). *the Islamic Paradox, Shiite Clerics, Sunni Fundamentalists, and the Coming of Arab Democracy*, United States of America, Washington, and D.C: The AEI Press.